

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОРДОНУ в 20-х роках ХХ ст.

Досліджено проблему політичних та правових засад формування аграрних відносин між РСФРР і УСРР на тлі здійснення адміністративно-територіальної реформи 20-х років ХХ століття. Доведено, що сільськогосподарське економічне районування було б ефективнішим за умови врахування межі розселення людної української національності. Невідповідність встановленого кордону етнографічному призвела до відірваності промислових підприємств від сільськогосподарської сировинної бази.

Ключові слова: аграрні відносини, сільськогосподарське економічне районування, РСФРР, УСРР.

Исследовано проблему политических и правовых основ формирования аграрных отношений между РСФСР и УСРР на фоне осуществления административно-территориальной реформы 20-х годов ХХ века. Доказано, что сельскохозяйственное экономическое районирование было бы более эффективным при условии учета границы расселения людей украинской национальности. Несоответствие установленной границы этнографической привело к оторванности промышленных предприятий от сельскохозяйственной сырьевой базы.

Ключевые слова: аграрные отношения, сельскохозяйственное экономическое районирование, РСФСР, УСРР.

The problems of political and legal principles of formation of agrarian relations between the RSFSR and the USSR against the background of the administrative-territorial reform the 20's Twentieth century. It is shown that agricultural economic zoning would be more effective, subject to the limits of settlement population of Ukrainian nationality. Ceased to ethnic boundaries has led to isolation of the industrial enterprises of agricultural raw materials.

Key words: agrarian relations, agricultural economic zoning, RSFSR, USSR.

У вітчизняній економічній географії районоутворення прийнято вважати об'єктивним процесом. Він відбувається під сукупним впливом системи чинників виробничого, ресурсного, соціального та політичного характеру. Цей процес тісно пов'язаний з адміністративно-територіальним устроєм країни, проблемами федералізму і регіональної політики.

Мета сучасної національно-державної регіоналізації полягає в обґрунтуванні такого поділу України на макрочастини, щоб регіональна національна, демографічна, соціальна, економічна, екологічна та екістична політика забезпечила гармонійний і сталий розвиток суспільства в

цілому, створила оптимальні умови для матеріальної і духовної життєдіяльності людини зокрема [1, с. 16].

Вищезазначена проблема не знайшла належного висвітлення в історіографії. Наявні дослідження торкалися проблеми визначення російсько-українського кордону опосередковано. Питання про передумови та наслідки сільськогосподарського економічного районування в умовах становлення російсько-українського кордону вказаного періоду практично не розглядалися [2-4; 6].

Питання економічного районування постало у 20-х роках ХХ століття і вирішувалося воно на тлі здійснення адміністративно-територіальної реформи. Між Україною й

іншими радянськими республіками кордони були визначені у прийнятому на спільному засіданні в Народному комісаріаті національних справ РСФРР 25 лютого 1919 р. «Договорі про кордони». Представники УСРР погодились визнати територію республіки в межах дев'яти українських губерній колишньої Російської імперії [4, с. 114].

Питання врегулювання кордонів УСРР вперше постало у 1920 р. через масове надходження клопотань від населення окремих адміністративних одиниць Курської губернії РСФРР про включення їх території до складу УСРР із міркувань етнічних і адміністративних. Надходження таких клопотань тривало аж до 1924 р. Мали місце і клопотання від представників кооперативних організацій Курської губернії, які підтверджували необхідність змін нині існуючих кордонів через зв'язок низових кооперативних товариств з великими промисловими центрами України.

Наданий до ЦВК СРСР українським урядом проект врегулювання державних кордонів УСРР, в основу якого лягли клопотання населення, був побудований на етнографічному принципі, як основному, коректованому тими чи іншими господарськими передумовами, а також моментом врегулювання задля зручності адміністрування.

Таким чином, при вивченні питання було з'ясовано, що на території Курської губернії українці становили більше 60 % населення. І якщо мали в проекті місце випадки невідповідності кордонів етнографічному принципу, як наприклад, по Білгородському і Корочанському повітах, де українці були в меншості, то включення зазначених територій до складу УСРР обумовлювалося зручністю адміністрування, а також наявністю ряду економічних умов [7, арк. 12].

Встановлення нового кордону за етнографічним принципом не тільки не йшло врозріз із умовами економічними, і вимогами господарської доцільності взагалі. Саме український проект і враховував усі ці складові. Частина Курщини, яку планувалося включити до складу УСРР, суттєво відрізнялася від решти території губернії за структурою сільського господарства, складом

грунтів, кліматичними умовами, щільністю населення, а також за характером промисловості. Доцільність приєднання частини Курської губернії до української території пояснювалося розвитком цукрової промисловості. Частина цукрових заводів, що знаходилися на території Курської губернії, разом з харківською групою підприємств утворили б однорідний і потужний регіон цукрового виробництва.

Вивчаючи промисловість Воронежської губернії того періоду необхідно підкреслити, що основою її були олійні підприємства, які розташовані виключно на півдні губернії, тобто, в місцях найбільш сприятливих для заготівлі сировини – посівів соняшника. Ці території мали багато спільного з прилеглими до України територіями [8, арк. 56]. Усі перелічені вище дані говорили на користь спільних рис цієї території з Харківською губернією.

У 1923 р. в Росії й Україні розпочався перехід від дореволюційного адміністративно-територіального поділу (губернії, повіти і волості) на новий (округи й райони). Український уряд скористався реформою, щоб підняти перед ЦВК РСФРР питання про приєднання до власної республіки тих повітів і волостей у прикордонних з УСРР Курській і Воронежській губерніях, у яких переважало українське населення. Йшлося про приєднання до УСРР повітів та волостей Курської губернії з чисельністю населення 807,2 тис. осіб (у т.ч. українців 484,8 тис., 60 %), а також повітів і волостей Воронежської губернії з чисельністю населення 1 млн 243,8 тис. осіб (у т.ч. українців – 930,9 тис., 74,9 %) [8, арк. 28].

На засіданні Бюро Укрдержплану від 29 квітня 1924 р. слухалося питання про зовнішні кордони УСРР. У постанові виділили дві позиції, що виявилися по питанню приєднання до УСРР прилеглих частин Курської і Воронежської губерній. Представники від УСРР наполягали на тому, щоб приєднати до України усіх тих частин, що безпосередньо прилягають до неї, в яких українське населення становить більше 50 % від усього населення. При конкретному встановленні кордонів пропонували мати на увазі можливість застосування до цього

принципу наступних корективів: а) економічне тяжіння, де воно яскраво проявляється і б) випрямлення кордонів республіки і встановлення більш зручної з адміністративної точки зору прикордонної лінії.

Питання правового врегулювання державного кордону УСРР із РСФРР і БСРР вперше було поставлено в Союзній комісії Черв'якова 1 травня 1924 р.

Згідно проекту, наданого українською стороною, до складу УСРР передбачалося включити частину територій Курської і Воронежської губерній РСФРР. Вказана в проекті територія, що включала 5 повітів повністю і 9 – частково, охоплювала собою територію біля 35 000 кв. верст з населенням до 2 млн. мешканців.

Необхідність зміни існуючого державного кордону УСРР викликане було, перш за все, клопотанням самого населення ряду волостей, а також на основі постанов пленумів повітових виконавчих комітетів про включення останніх до складу УСРР і це цілком було зрозумілим, так як у вищевказаних місцевостях українське населення, за виключенням північної частини Білгородського і південної – Корочанського повітів, становило переважну більшість. По повітах кількість українського населення становила від 51 до 100 % [8, арк. 29].

Другим, не менш важливим, в процесі роботи по врегулюванню державного кордону, моментом, являлися економічні передумови. Так, цілком беззаперечним являвся факт економічного і культурного тяжіння цілого ряду прикордонних з УСРР повітів Курської губернії і особливо Білгородського повіту до більш потужних і ближче розташованих центрів УСРР. Інтереси цукрової промисловості також ставили на порядок денний питання про необхідність змін існуючих адміністративних кордонів, які суттєво відокремлювали заводи південної групи цукрової промисловості Курської губернії від районів постачання сировиною. Вказані зміни повинні були здійснитися за рахунок території РСФРР, щоб тим самим мати можливість створити в межах УСРР єдиний і потужний центр цукрової промисловості.

Доцільність і необхідність розгляду цих питань саме в такому ракурсі підтверджувалася також і Правлінням Цукротресту РСФРР.

Створена комісія по врегулюванню державного кордону, розглянувши проект і ознайомившись із наданими УСРР матеріалами, прийняла цей проект за основу своєї роботи.

Підтвердження комісією принципів, покладених в основу всієї роботи по врегулюванню кордонів, а саме: етнографічний, що у виключних випадках коректувався економічними міркуваннями, підтверджувало правильність поставленого питання і характеризувалось спільним прагненням сусідніх республік до точного і скорішого виконання постанов XII з'їзду з національного питання [9, арк. 30-31].

З метою комплексного районування виділяються наступні фактори, що впливають на територіальну структуру народного господарства: техніко-економічні, географічного положення, природні, історичні, соціально-політичні.

Річ у тім, що ознаки економічного характеру, тобто, сільське господарство, промисловість тощо, підтверджували доцільність встановлення державного кордону поміж УСРР і РСФРР по межі розселення людності української національності. Так, південна частина території Курщини, значно відрізняючись від її північної частини за структурою сільського господарства і промисловості, цілком подібна до суміжних територій УСРР.

Південна частина Курської губернії мала родючі ґрунти і завдяки гарним кліматичним умовам мала більшу щільність населення, у той час як північна частина цієї губернії являла собою район сірих лісових суглинків із невеликою щільністю населення.

В аграрному відношенні південна частина Курської губернії являла собою природне продовження суміжної території УСРР. Одним із характерних її головних моментів, що підтверджувала сільськогосподарську подібність південної частини Курщини з суміжними округами УСРР, були посіви цукрового буряка, які становили головний масив по округах УСРР і маючи своє продовження в південній частині Курської

губернії. Так, по Харківській окрузі посіви цукрового буряка доходили до 7,2%, а по південних повітах Курської губернії – до 4,6%, у той час, коли на терені північних повітів посівів цієї культури зовсім не було.

Доцільність приєднання південних повітів Курської губернії до складу УСРР підтверджувалося і даними по лінії цукрової промисловості. Так, із загальної кількості 23 цукроварень, у цих повітах було розміщено 12. Включення цих територій у сферу адміністративно-господарського управління українського центру не тільки не ламало нормального функціонування цих заводів, але це приєднання було і цілком доцільним, оскільки утворювало природний

Сумський буряково-цукровий район. Це підтверджувалося і тим положенням, в якому знаходилися заводи Курської губернії. Так, по їх розташованості, виробничій структурі і по рентабельності (врожай буряка, вихід цукру тощо) ці заводи розбивалися на 2 групи: південну, що розташовувалася вздовж існуючих державних меж, і північну. Ці групи, завдяки тому, що знаходилися в різних ґрунтових, кліматичних і господарських умовах, відрізнялися одна від одної і південна група, що перебувала в кращих умовах, подібна до групи суміжних заводів України, утворюючи з нею одноманітний цукровий район [10, арк. 18].

Групи заводів	Добове вироблення, в берк.	% залізничного буряка	Збір з десятини	
			Буряка в берк.	Цукру
Північна	1 812	11,8	81,8	109
Південна	4 471	33,8	123,0	170
Українська група	3 416	33,5	127,0	175

За відсутністю посівів цукрового буряка на території Курської губернії, заводи південної групи постачалися залізничним буряком, причому територією, що постачала ці заводи сировиною, була УСРР.

Відносно промисловості Воронежської губернії варто зазначити, що остання головним чином, складалася з олійниць і розташована була виключно на півдні губернії, тобто в місцевості, що найбільше сприяла посівам соняшника. Таким чином, відрізняючись від північної частини, південні повіти Воронежської губернії мали багато спільного з суміжними округами території УСРР. Так, площа посіву соняшника в суміжних із Воронежщиною округах УСРР становила 13,6% і мало відрізнялася від пересічного відсотка по південних повітах Воронежської губернії – 15,5%.

Значне зростання соняшникових посівів в Україні, зокрема в Старобільській окрузі, де площа посіву останнього становила 15%, дає можливість передбачити, що центр ваги заготівлі сировини і виробництва олії буде знаходитися в УСРР, є всі дані, щодо ґрунту та клімату, що сприяли успішному розвитку цієї промисловості [11, арк. 12-12зв.].

Таким чином, південні повіти Воронежської губернії, що в переважній більшості були заселені українцями, також більш подібні в господарсько-економічному відношенні до суміжних округ з Україною, ніж до північної частини цієї губернії.

По Північнокавказькому краю РСФРР, необхідно перш за все оговоритися, що від УСРР не достатньо було виявлено бажання, аби вирішити питання про кордон. Це пояснювалося відсутністю більш-менш правдивих даних про етнографію суміжних з УСРР округ і районів Північнокавказького краю РСФРР.

Не кажучи про повну одноманітність господарсько-економічної структури суміжних УСРР і Північнокавказького краю РСФРР, варто звернути увагу на господарську колізію, що утворилася з моменту встановлення існуючих державних меж. Так, необхідність приєднання Донецької округи, крім її етнографії, стверджується економічною одноманітністю цієї округи зі східною частиною УСРР завдяки вугільним покладам в басейні річки Калитки, що робить цю округу природним продовженням Донецького вугільного басейну. З іншого

боку, відкрив станції Чорткове від Біловодського хлібо-торгівельного району, який охоплює третину Старобільської та частину Луганської округ, утворює цілком не припустиме, як з господарської, так і з політичної точки зору явище.

Подібна картина спостерігалася і по Донецько-Шахтинській окрузі, відірваність якої від УСРР цілком штучно поділяла господарсько-цілісну одиницю Донбас – поміж двох республік, що, звичайно, негативно відбивалося на оперативному управлінні промисловими підприємствами [12, арк. 17].

Поруч цього, повернення до складу УСРР Таганрозької округи, що тоді нараховувала всього 257 тисяч жителів, тобто 37 % від населення середньостатистичної української округи, дало б можливість, по-перше, шляхом внесення змін в округові межі піднести господарство і економіку як міста Таганрог, так і округи в цілому, а по-друге, випрямити в цьому місці державну межу, що вклинювалася в територію України.

Як висновок із вищезазначеного, варто зауважити, що встановлення державної межі поміж УСРР і РСФРР за етнографічним принципом цілком відповідало кордонам сільськогосподарських і економічних районів.

Щодо обслуговування в культурному відношенні українського населення в межах РСФРР, то за матеріалами спеціального дослідження цього питання, що обговорювалися фракцією ВЦВК, можна констатувати явне ламання і грубе перекичування національної політики партії щодо української національності на Курщині, не кажучи вже про Північнокавказький край, де українське населення русифікувалося.

Зважаючи на проведення в той час роботи з утворення Центральної Чорноземної області, до складу якої, наряду з іншими, входили Курська і Воронежська губернії, і що в цих губерніях здійснювалася повна перекройка існуючої адмінсистеми, тому територію, суміжну з УСРР і заселену виключно українцями безболісно можна було приєднати до складу УСРР. Прохання винести по цьому питанню принципове рішення з тим, аби питання щодо встановлення на підставі етнографічних даних точних меж між УСРР і РСФРР було

здійснено спеціально скликаного для цього паритетною комісією [13, арк. 12-15зв].

Економічний стан приєднаних до України територій характеризував член ВУЦВК Пашковський, який був головою комісії від України по прийомці території [14, арк. 1-3]. Було встановлено, що площа земельної території, яка відходила від РСФРР до УСРР становила 219 950 десятин і розподілялася наступним чином: орна земля – 136 414 дес., сіножатей – 23 980 дес., садибної – 21 716 дес., вигонів – 6 194 дес., лісів – 20 131 дес., невдобок – 11 515 дес. Середнє земельне забезпечення населення становило 0,9 дес. на душу. Уся вказана площа розподілялася в користування між державними господарствами і господарствами населення. Сільське господарство на території, що переходила до УСРР, велося із застосуванням сучасних агрокультурних заходів, де були введені правильні сівозміни із застосуванням багатопільної системи в 50 % господарств. Висівалися просапні культури, здійснювалося травосіяння. Вся територія обслуговувалася 6 агрономами. Створювався плодовий розсадник загальною площею 35,5 десятин тощо.

Із загальної площі землі 24 % перебувала в користуванні державних організацій – цукрових заводів. На цій території земле-впорядкування було проведено на 66 % площі. Задовільним було забезпеченість населення живим і мертвим інвентарем. Селянство потребувало забезпечення посівними матеріалами на посівну кампанію.

На приєднаній території перебувала значна кількість промислових підприємств, із них важливе значення мали 4 цукрових заводи. В промисловості на цій території зайнято було 5,3 % населення, із яких 84,5 % становили члени союзу цукровиків і робітників землісу. Стан доріг, мостів і річкових переправ на приєднаній території потребувало термінового ремонту. Зокрема, потрібно було встановити телефонний зв'язок між окремими населеними пунктами.

На приєднаній території розташовано 79 сільських рад 292 населених пункти. Спірні питання, по яких не було досягнуто згоди, мали розглядатися в центральній паритетній комісії [15, арк. 24].

Відомо, що спеціалізація територій складається історично. Мета радянського економічного районування – поділити СРСР на великі територіальні частини, які спеціалізуються у всесоюзному поділі праці. Тож райони на території України були не внутрішньодержавними, а всесоюзними. Їх

завдання полягало у виробництві продукції (часом у зосередженні певної технологічної стадії виробництва) для всього Союзу чи задоволенні його експортних інтересів. Економічні райони часом роз'єднували республіки і Україна – класичний тому приклад.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шаблій О. І. Актуальні питання методології і теорії макрорегіоналізації України / Шаблій О. І. // Український географічний журнал. – 1999. – № 1. – С. 15-18.
2. Боечко В. Д. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Д. Боечко, О. І. Ганжа, Б. І. Захарчук. – К. : «Основи» ; Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. – 168 с.
3. Дубрава О. П. Формування державних кордонів України (1917-1925 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – «Всесвітня історія» / О. П. Дубрава. – Київ, 1996. – 24 с.
4. Калініченко В. В., Рибалка І. К. Історія України. Частина III: 1917-2003 рр. : [підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів]. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 628 с.
5. Єфіменко Г. Г. Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначення / Г. Г. Єфіменко, С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України. Т. 5. – К. : Наукова думка, 2008. – С. 137–148.
6. Історія України : [навчальний посібник] / Ю. А. Мисик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – Київ : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління в м. Києві (далі – ЦДАВОУ), ф. 1, оп. 2, од. зб. 1800. – 13 арк.
8. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 1808. – 139 арк.
9. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 3, од. зб. 649. – 65 арк.
10. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 3142. – 69 арк.
11. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 1807. – 71 арк.
12. ЦДАВОУ, ф. 5, оп. 2, спр. 331. – 13 арк.
13. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 3, спр. 621. – 162 арк.
14. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 3, спр. 619. – 74 арк.
15. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 3, од. зб. 651. – 85 арк.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Колісніченко А. І., д.і.н., професор Чорноморського державного університету ім. Петра Могили;*
Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.